Literary Research
Year22, NO. 90
Winter 2026

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.22. 90.61

The Citation of Arabic Poetry in Persian Literature in Historical Works of the 6th to 8th Centuries AH

Siamak Saadati [1], *Gholam Abbas Rezaei Haftador* [2]

Recived:6/8/2025 ***Review:26/11/2025*** ***Accepted: 14/2/2026***

Abstract

The influence of the Arabic language and literature on Persian literature extends far beyond vocabulary and isolated morphological or syntactic features; it manifests vividly in the form of Arabic poetic citations embedded within Persian prose. This phenomenon frequently takes the shape of a "citation annexation" (iḍāfa-yi istishhādiyya), wherein the Arabic verse functions as a grammatical constituent of the Persian sentence. A survey of Persian historical texts reveals that verses by certain Arab poets are cited with remarkably high frequency—a pattern that is far from coincidental. In this study, we examine historical works from the 6th to 8th centuries AH through the lenses of the sociology of citing Arabic poetry in Persian literature, the recontextualization and repurposing of the poems' original compositional settings, recurring poetic themes and repeated verses, and textual variants between the original Arabic lines and their Persian citations. The findings show that Iranian authors predominantly cited poets who were either of Iranian origin (Abu'l-Fath al-Busti, Abu Bakr al-Khwarizmi, and al-Tughra'i al-Isfahani) or deeply connected with Iranians (al-Mutanabbi, Abu Tammam, and al-Buhturi). Moreover, Iranian writers sometimes detached an Arabic poem from its original occasion of composition and deployed it in a new context of their own making, thereby altering its intended function. A specific set of Arabic verses and themes recurs throughout Persian texts, which can be considered a distinctive stylistic trait. Finally, it is highly probable that Iranian

[1] Assistant Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran.
s_saadatie@ut.ac.ir *ORCID: 0000-0002-1016-1209*
2. Professor of Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran
ghrezaee@ut.ac.ir *ORCID: 0000-0001-7100-8753*

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial

authors, when citing poetry, drew upon earlier Persian writings rather than consulting the original Arabic dīwāns or reference works—in effect, copying from their predecessors.

Keywords: *Persian historical works, Arabic language and literature, citation and quotation of Arabic poetry, citation annexation.*

1. Introduction

The influence of the Arabic language on Persian literature began as early as the first century AH. Initially, this influence was limited to religious and administrative terms that had no Persian equivalents (e.g., zakāt, jihād, shayṭān, mīzān). During the Samanid period, due to Khorasan's distance from the Arab heartlands, the rulers' promotion of Dari Persian, and the literati's attachment to pre-Islamic literary traditions, Arabic had only a superficial impact on Persian. Over time, however, the penetration deepened. By the 4th century AH, Arabic poetry began to appear in Persian texts in the form of citations and illustrative quotations, as seen in the Persian translation of al-Ṭabarī's History. The Ghaznavid era further accelerated this trend due to increased contact with Baghdad and the Turkic rulers' desire to gain Abbasid approval. The second half of the 6th century and the early 7th century marked a peak in Arabic linguistic influence: in some prose works of this period, nearly all compounds and more than half of the simple words are Arabic. This is especially evident in the ornate prose of the great secretaries (e.g., Bahā' al-Dīn al-Baghdādī, Muntajab al-Dīn Badīʿ al-Juwaynī, and al-Zaydarī al-Nasawī), though even simpler prose texts were far from immune.

2. Literature Review

The present study aims to analyze the citation and quotation of Arabic poetry in Persian historical works of the 6th to 8th centuries AH. The presence of Arabic poetry in Persian texts must be examined from multiple perspectives: the selection of poets was never random, and sociological factors as well as Iranian authors' attachment to poets connected with Iran played a significant role. While numerous works have dealt with the translation of Arabic poetry in Persian texts, no previous study has addressed the reasons behind the selection of specific poets, the prominence of certain names, the recurring poetic themes, the transformation of the original compositional context within

the Persian text, and related issues. This research constitutes the first attempt in this direction.

3. Methodology and Conclusion

In this article, the subject has been examined and analyzed from the following perspectives:

Citation Annexation: We have coined the term "citation annexation" for a construction in which a Persian phrase is joined to an Arabic verse by means of the Persian ezāfe (-e). Typically, the Arabic verse appended to a Persian sentence fulfills grammatical roles such as the annexed term (muḍāf ilayh), object, or adjective.

Sociology of Citation: Statistical analysis of the frequency of citations from Arab poets in Persian literary texts reveals the widespread presence of six poets. These are, significantly, either Iranian (Abu'l-Fath al-Busti, Abu Bakr al-Khwarizmi, and al-Tughra'i) or possessed deep connections with Iranians (al-Mutanabbi, Abu Tammam, and al-Buhturi). This indicates that Iranian writers deliberately preferred poets with strong ties to Iran.

Recontextualization of Poetry: The study of works from these three centuries shows that writers sometimes altered the original context of a cited poem. Committed to the Persian text's own narrative or rhetorical purpose, they detached the verse from the occasion for which it was composed and, occasionally with slight verbal modifications, repurposed it to suit their own intent.

Recurring Themes and Verses: Analysis reveals that certain poetic themes and specific Arabic verses recur in Persian works. These include expressions of seriousness in affairs, warnings against negligence, elegies for the deceased, laments of solitude among the lowly, declarations of noble lineage, the desire for a good reputation after death, and mourning for great figures. This repetition is entirely deliberate and can be regarded as a stylistic feature.

Reliance on Persian Predecessors: An important finding of this research is that, based on multiple pieces of evidence, Iranian authors often used the works of earlier Persian writers rather than referring to the poet's dīwān or the original Arabic source. This practice gave rise to the textual variants observed between the Arabic original and its Persian citation.

References

Abū Bakr al-Khwārazmī. Al-Dīwān, edited by Ḥāmid Ṣidqī, Tehran: Mīrāth-i Maktūb. 1418 AH.

Abū al-Fatḥ al-Bustī. Al-Dīwān, edited by Wurriyah al-Khaṭīb & Luṭfī al-Ṣaqqāl, Damascus: Maṭbūʿāt Majmaʿ al-Lughah al-ʿArabīyah bi-Dimashq. 1410 AH.

Abū al-Faraj al-Iṣfahānī, ʿAlī ibn al-Ḥusayn. Al-Aghānī, edited by Iḥsān ʿAbbās & Ibrāhīm al-Saʿāfīn & Bakr ʿAbbās, Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. 1415 AH.

Abū Isḥāq al-Ghazzī. Dīwān al-Ghazzī, edited by ʿAbd al-Razzāq Ḥusayn, Dubai: Markaz Jamʿat al-Mājid lil-Thaqāfah wa al-Turāth. 1429 AH.

Abū al-Rajāʾ al-Qummī. Tārīkh al-Wuzarāʾ, edited by Muḥammad Taqī Dānishpazhūh, Tehran: Ministry of Culture and Higher Education. Muʾassasah-yi Muṭālaʿāt wa Taḥqīqāt-i Farhangī (Pajūhishgāh). 1363 SH.

Abū Tammām, Ḥabīb ibn Aws al-Ṭāʾī. Al-Dīwān, commentary by al-Khaṭīb al-Tabrīzī, Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī. 1414 AH.

Abzūn al-ʿUmānī, Abzūn Mihbard al-Kāfī al-Majūsī al-ʿUmānī. Al-Dīwān, edited by Hilāl Nājī, Qatar University. 1404 AH.

ʿAbd al-Razzāq Samarqandī, ʿAbd al-Razzāq ibn Isḥāq. Maṭlaʿ al-Saʿdayn wa Majmaʿ al-Baḥrayn, edited by Muḥammad Shafīʿ & ʿAbd al-Ḥusayn Nawāʾī, Tehran: Pajūhishgāh-i ʿUlūm-i Insānī wa Muṭālaʿāt-i Farhangī. 1372 SH.

Afḍal al-Dīn Kirmānī. ʿIqd al-ʿUlyā li al-Mawqif al-Aʿlā, edited by ʿAlī Muḥammad ʿĀmirī Nāʾinī & introduction by Muḥammad Ibrāhīm Bāstānī Pārīzī, Tehran: Rūzbihān. 1356 SH.

----------. Tārīkh-i Afḍal yā Badāʾiʿ al-Azmān fī Waqāʾiʿ-i Kirmān, edited by Mahdī Bayānī, Tehran: University of Tehran. 1326 SH.

----------. Al-Muḍāf ilā Badāʾiʿ al-Azmān fī Waqāʾiʿ Kirmān, edited by ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Printing House of the Majlis. 1331 SH.

Aġsarāʾī, Maḥmūd ibn Muḥammad. Tārīkh-i Salājiqah yā Musāmarat al-akhbār wa Musāyarat al-akhyār, edited by ʿUthmān Ṭurān, Tehran: Asāṭīr. 1362 SH.

Al-Aʿlam al-Shantamarrī. Sharḥ Ḥamāsat Abī Tammām, edited by ʿAlī al-Mufaḍḍal Ḥammūdān, Dubai: Markaz Jamʿat al-Mājid lil-Thaqāfah wa al-Turāth. 1413 AH.

Al-Buḥturī, Abū ʿUbādah al-Walīd ibn ʿUbayd. Al-Dīwān, commentary and annotation by Ḥasan Kāmil al-Ṣayrafī, Cairo: Dār al-Maʿārif. n.d.

Al-Fākhūrī, Ḥannā. Tārīkh al-Adab al-ʿArabī. Translated by ʿAbd al-Muḥammad Āyatī, Tehran: Ṭūs. n.d.

Al-Jāḥiẓ, ʿAmr ibn Baḥr. Al-Bukhalāʾ, edited by ʿAbbās ʿAbd al-Sāṭir, Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl. 1988 CE.

Al-Mutanabbī, Abū al-Ṭayyib Aḥmad ibn al-Ḥusayn. Al-Dīwān, commentary by ʿAbd al-Raḥmān al-Barqūqī, Cairo: Muʾassasat Hindāwī lil-Taʿlīm wa al-Thaqāfah. 2012 CE.
Al-Nābighah al-Jaʿdī, Abū Laylā Qays ibn ʿAbd Allāh. Al-Dīwān, edited by Wāḍiḥ al-Ṣamad, Beirut: Dār Ṣādir. 1988 CE.
Al-Rāghib al-Iṣfahānī, Abū al-Qāsim al-Ḥusayn ibn Muḥammad. Muḥāḍarāt al-Udabāʾ wa Munāẓarāt al-Shuʿarāʾ wa al-Bulaqhaʾ, edited by ʿUmar Fārūq Ṭabāʿ, Beirut: Sharikat Dār al-Arqam ibn Abī al-Arqam. 1420 AH.
Al-Sarī al-Raffāʾ, Abū al-Ḥasan al-Sarī ibn Aḥmad ibn al-Sarī al-Kindī. Al-Dīwān, introduction and commentary: Karam al-Bustānī, Beirut: Dār Ṣādir. 1996 CE.
Al-Thaʿālibī, Abū Manṣūr ʿAbd al-Malik ibn Muḥammad. Al-Iʿjāz wa al-Ījāz, edited by Muḥammad Ibrāhīm Salīm, Cairo: Maktabat al-Qurʾān. n.d.
Al-Ṭughrāʾī, Abū Ismāʿīl Muʾayyid al-Dīn al-Ḥusayn. Al-Dīwān, edited by ʿAlī Jawād al-Ṭāhir & Yaḥyā al-Jubūrī, Doha: Dār al-Kutub al-Qaṭarīyah. 1406 AH.
Bahār, Muḥammad Taqī. Sabk Shināsī, Tehran: Amīr Kabīr. 1389 SH.
Bayhaqī, Abū al-Ḥasan ʿAlī ibn Zayd. Tārīkh-i Bayhaq, edited by Aḥmad Bahmanyār, Tehran: Furūghī. 1345 SH.
Bayhaqī, Abū al-Faḍl Muḥammad ibn Ḥusayn. Tārīkh-i Bayhaqī, edited by ʿAlī Akbar Fayyāḍ, Mashhad: Ferdowsi University. 1356 SH.
Fakhr Banākatī. Tārīkh-i Banākatī (Rawḍat Ūlī al-Albāb fī Maʿrifat al-Tawārīkh wa al-Ansāb), edited by Jaʿfar Shāʿir, Tehran: Chāpkhānah-yi Dāvarpanāh. 1348 SH.
Farrūkh, ʿUmar. Tārīkh al-Adab al-ʿArabī. Beirut: Dār al-ʿIlm lil-Malāyīn. 1401 AH.
Ghazālī, Muḥammad. Makātīb, edited by ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Tehran: Sanāʾī. 1363 SH.
Ḥāfiẓ-i Abrū, ʿAbd Allāh ibn Luṭf Allāh. Zubdat al-Tawārīkh, edited by Kamāl Ḥājj Sayyid Jawādī, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. Organization for Printing and Publishing. 1380 SH.
Ibn ʿArabshāh, Aḥmad ibn Muḥammad. Fākihat al-Khulafāʾ wa Mufākihat al-Ẓurafāʾ, edited by Ayman ʿAbd al-Jābir Baḥīrī, Cairo: Dār al-Āfāq al-ʿArabīyah. 1421 AH.
Ibn Bībī, Ḥusayn ibn Muḥammad Rughdī. Al-Awāmir al-ʿAlāʾīyah fī al-Umūr al-ʿAlāʾīyah, edited by Zhālah Mutaḥiddīn, Tehran: Pajūhishgāh. 1390 SH.

Ibn Durrīd al-Azdī, Abū Bakr Muḥammad ibn Ḥasan. Sharḥ Maqṣūrat Ibn Durrīd, commentator: al-Khaṭīb al-Tabrīzī, edited by Fakhr al-Dīn Qabāwah, Beirut: Maktabat al-Maʿārif. 1414 AH.
Ibn Isfandiyār. Tārīkh-i Ṭabaristān, edited by ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Tehran: Kalālah-yi Khāvar. 1396 SH.
Jurfādhqānī (Gulpāyigānī), Abū al-Sharaf Nāṣiḥ. Tarjumah-yi Tārīkh-i Yamīnī, edited by Jaʿfar Shāʿir, Tehran: Bungāh-i Tarjumah wa Nashr-i Kitāb. 1345 SH.
Juwaynī, ʿAṭāʾ Malik. Tārīkh-i Jahāngushā, edited by Muḥammad Qazvīnī, Tehran: Dunyā-yi Kitāb. 1391 SH.
Kāshānī, ʿAbd Allāh ibn ʿAlī. Tārīkh-i Ūljāytū, edited by Mahīn Ḥājjīyān Pūr, Tehran: ʿIlmī wa Farhangī. 1384 SH.
Malaṭīyawī, Muḥammad ibn Ghāzī. Rawḍat al-ʿUqūl, edited by Henri Massé, Paris. 1938 CE.
Maybudī, Abū al-Faḍl. Kashf al-Asrār wa ʿUddat al-Abrār, edited by ʿAlī Aṣghar Ḥikmat, Tehran: Amīr Kabīr. 1356 SH.
Muntajab al-Dīn Badīʿ, ʿAlī ibn Aḥmad. ʿAtabat al-Kuttāb, edited by Muḥammad Qazvīnī & ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Tehran: Asāṭīr. 1384 SH.
Munshī Kirmānī. Simṭ al-ʿUlā li al-Ḥaḍrat al-ʿUlyā, edited by ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Tehran: Asāṭīr. 1362 SH.
Naṣr Allāh Munshī. Kalīlah wa Dimnah, edited and annotated by Mujtabā Mīnuwī, Tehran: Thālith. 1388 SH.
Raḍī al-Dīn al-Astarābādī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. Sharḥ al-Raḍī ʿalā al-Kāfiyah, edited by Yūsuf Ḥasan ʿUmar, Tehran: Muʾassasat al-Ṣādiq li al-Ṭibāʿah wa al-Nashr. n.d.
Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh. Jāmiʿ al-Tawārīkh (Tārīkh-i Sāmāniyān wa Būyhiyān wa Ghaznawiyān), edited by Muḥammad Rawshan, Tehran: Mīrāth-i Maktūb. 1386 SH.
Rashīd Waṭwāṭ, Muḥammad ibn Muḥammad. Nāmah-hā (Makātīb), edited by Qāsim Tuysirkānī, Tehran: University of Tehran. 1338 SH.
----------. Ḥadāʾiq al-Siḥr fī Daqāʾiq al-Shiʿr, edited by ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī, Tehran: Kāwah. 1308 SH.
Rāwandī, Muḥammad ibn ʿAlī. Rāḥat al-Ṣudūr wa Āyat al-Surūr dar Tārīkh-i Āl-i Saljūq, edited by Muḥammad Iqbāl & Mujtabā Mīnuwī, Tehran: Amīr Kabīr. 1364 SH.
Saʿd al-Dīn Warāwīnī. Marzbān Nāmah, edited by Khalīl Khaṭīb Rahbar, Tehran: Ṣafī ʿAlīshāh. 1366 SH.
Sharaf al-Dīn Qazwīnī, Faḍl Allāh Ḥusaynī. Al-Muʿjam fī Āthār Mulūk al-ʿAjam, edited by Aḥmad Futūḥī Nasab, Tehran: Anjuman-i Āthār wa Mafākhir-i Farhangī-i Īrān. 1383 SH.

Sijāsī, Isḥāq ibn Ibrāhīm. Farāʾid al-Sulūk, edited by Gholām Riḍā Afrāsīyābī & ʿAbd al-Wahhāb Nūrānī Wiṣāl, Tehran: Pāzhang. 1368 SH.
Ṣafā, Dhakī Allāh. Tārīkh-i Adabīyāt dar Īrān, Tehran: Firdaws. 1369 SH.
----------. Tārīkh-i Adabīyāt-i Īrān, abridged by Muḥammad Turābī, Tehran: Qaqnūs. 1383 SH.
Ṭarafah ibn al-ʿAbd. Al-Dīwān, commentary: al-Aʿlam al-Shantamarrī, Beirut: al-Muʾassasah al-ʿArabīyah. 2000 CE.
ʿUnṣur al-Maʿālī Kay Kāʾūs ibn Iskandar. Qābūs Nāmah, edited by Saʿīd Nafīsī, Tehran: Furūghī. 1347 SH.
Zaydarī, Shihāb al-Dīn Muḥammad. Nafthat al-Maṣdūr, edited and annotated by Amīr Ḥusīn Yazdgirdī, 3rd edition, Tehran: Ṭūs. 1386 SH.
----------. Sīrat-i Jalāl al-Dīn Mankuburnī, edited by Mujtabā Mīnuwī, Tehran: ʿIlmī wa Farhangī. 1384 SH.
Ẓahīrī Samarqandī, Muḥammad ibn ʿAlī. Aghrāḍ al-Siyāsah, edited by Jaʿfar Shāʿir, Tehran: University of Tehran. 1349 AH.
----------. Dhayl Nafthat al-Maṣdūr, edited by Ḥusayn Mudarrisī Ṭabāṭabāʾī, Tehran: Islamic Consultative Assembly. Library, Museum and Document Center. 1388 SH.

فصلنامه
سال ۲۲، شماره ۹۰، زمستان ۱٤۰٤، ص ٦۱-۷۸
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.22.90.61

استشهاد به اشعار عربی در ادب پارسی در آثار تاریخی سدهٔ ٦ تا ۸ هجری

سیامک سعادتی*[۱]؛ غلام‌عباس رضایی هفتادری[۲]

دریافت مقاله: ۱٤۰٤/٥/۱٥ بازنگری مقاله: ۱٤۰٤/۹/٥ پذیرش مقاله: ۱٤۰٤/۱۱/۲٥

چکیده

نفوذ زبان و ادب عربی در ادبیات فارسی به حدی است که از سطح واژگان و برخی نکات صرفی و نحوی فراتر رفته و در قالب حضور اشعار در لابه‌لای متون فارسی پدیدار شده است. این نمود در موارد متعددی به‌صورت اضافهٔ استشهادیه است که در آن، شعر عربی برای متن فارسی، نقش دستوری دارد. بررسی متون فارسی نشان می‌دهد که استشهاد به شعر برخی از شاعران عرب، بسامد بسیار زیادی دارد و این نکته هرگز تصادفی نیست. در این نوشتار، آثار تاریخی سده‌های شش تا هشت هجری از دید جامعه‌شناسی استشهاد به اشعار عربی در متون فارسی، تغییر شأن سرایش اشعار، مضمونهای شعری- ابیات تکراری و اختلاف ضبط متن عربی با متن فارسی کاویده شده‌است. این بررسی نشان می‌دهد که نویسندگان ایرانی عمدتاً به شعر شاعرانی استشهاد کرده‌اند که یا ایرانی‌اند (ابوالفتح بُستی، ابوبکر خوارزمی و طُغرائی

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. نویسنده مسئول
s_saadatie@ut.ac.ir ORCID: 0000-0002-1016-1209
۲. استاد زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. تهران، ایران.
ghrezaee@ut.ac.ir ORCID: 0000-0001-7100-8753

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

اصفهانی) یا با ایرانیان ارتباط عمیقی دارند (متنبی، ابوتمام و بحتری). از دیگر سو، گاه نویسندگان ایرانی، شعر عربی را از شأن سرایشِ اولیهٔ آن جدا کرده و در ساختارِ مدنظر خود به کار برده و به نوعی شأن سرایش شعر را تغییر داده‌اند. هم‌چنین تعداد مشخصی از ابیات و مضمونهای عربی در متون فارسی تکرار می‌شود که آن را می‌توان نوعی ویژگی سبکی به شمار آورد. درنهایت باید گفت که به‌احتمال فراوان نویسندگان ایرانی به‌جای مراجعه به دیوان شاعر عرب یا متون مرجع عربی، هنگام استشهاد به شعری از متون پیشین فارسی استفاده کرده و به‌نوعی از آثار پیشینیان رونویسی کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: آثار تاریخی فارسی، زبان و ادب عربی، استشهاد و تمثیل به شعر عربی.

مقدمه

نفوذ زبان عربی در ادبیات فارسی از همان سدهٔ نخست هجری صورت گرفت و با همان قدرتی که به مصر و سوریه متوجه شده بود به ایران هم روی آورد؛ اما ایرانیان در برابر این هجمهٔ ادبی، یکباره در معدهٔ ادبیات عرب هضم نشدند. بویژه در دورهٔ سامانیان به سبب دوری خراسان از مرکز عرب و توجه خاص پادشاهان این سلسله به ترویج فارسی دری و از همه مهمتر، مأنوس بودن مترسلان و ادیبان به شیوهٔ قدیمتری که به شیوهٔ پیش از اسلام پیوسته بود، زبان عربی در فارسی دری اثر چندانی نکرد. این نفوذ در آغاز به واژگانی منحصر بود که معادل فارسی نداشت و جزء لغات اصیل عربی- اسلامی بود و اگر معادل فارسی نیز داشت، نویسندگان و شاعران ایرانی به‌جای استفاده از برابرهای فارسی از همان واژگان تازی استفاده کردند. واژگانی چون: زکات، کافر، جهاد، شیطان، حرب، غارت، عقوبت، من یزید، میزان و... . این واژگان بر اساس تحقیق استاد ملک‌الشعرای بهار، بیشتر در حوزه‌های دینی و اداری بوده است (بهار، ۱۳٤۹: ۱/۲۵۸- ۲٦۲؛ همان: ٦٤/۲). در این دوره نویسندگان و شاعران ایرانی، علاوه بر ترجیح واژگان فارسی حتی در حوزهٔ نحوی زبان نیز پایبند قواعد دستوری زبان فارسی بودند؛ برای مثال کمتر از اوزان جمع عربی استفاده می‌کردند (صفا، ۱۳٦۹: ۱/۳۵۹).

هرچه بر عُمر زبان عربی در ایران گذشت، تأثیر زبان و ادب عربی بر ادب فارسی گسترده شد. در سدهٔ چهارم هجری در کنار استفادهٔ وسیع از واژگان و مترادفهای عربی، شعر تازی نیز با ترجمهٔ تاریخ طبری (تاریخنامهٔ طبری یا تاریخ بلعمی) به‌صورت استشهاد و تمثیل در متون ادب فارسی وارد شد. در عصر غزنویان به سبب ارتباط بیشتر

خراسان با بغداد و تلاش پادشاهان ترک نژاد غزنوی برای جلب‌توجه و رضایت خلیفهٔ عباسی، توجه به ادبیات تازی بیشتر از گذشته شد. استاد ذبیح‌الله صفا برخی از دلایل آمیزش روزافزون زبان فارسی با زبان عربی را این‌چنین بیان کرده است:

۱. درنتیجهٔ تحصیل غالب شاعران و نویسندگان زمان در مدارس، همهٔ آنان با زبان و ادب عربی آشنایی نزدیک داشتند؛ زیرا در مدارس این دوره، آموختن دو علم، واجب و متعارف بود: نخست علوم دینی و دوم علوم ادبی؛ به همین علت است که در این دوره غالب فقیهان و محدثان از ادیبان نامی زمان در زبان عربی بوده‌اند.

۲. یکی از شرایط بزرگ دبیری و شاعری در قرون پنجم و ششم، آشنایی شاعران با بسیاری از متون ادبی عرب و احیاناً از حفظ داشتن قسمتی از آنها بوده است.

۳. زبان شعر از باب احتیاج شاعر به کلمات بیشتری در بیان افکار و مضامین و ایراد قوافی، خودبه‌خود استعمال مقدار کثیری از کلمات عربی را ایجاب می‌کرد.

٤. براثر تقلید نویسندگان و مترسلان این زمان از مترسلان عربی زبان، مقداری از اصطلاحات و عبارات آنان مستقیماً به زبان پارسی راه جست و بسیاری از کلمات عربی را با خود آورد.

۵. هرچه بر عمر اسلام در ایران گذشت، درنتیجهٔ تأثیر همهٔ متعلقات آن، که زبان عربی یکی از آنهاست، نفوذ آن در ایران بیشتر شد و این نفوذ تنها منحصر به کاربست کلمات نماند؛ بلکه کارش به استفاده از قواعد دستوری عرب هم کشید (صفا، ۱۳۸۳: ۱۹٤/۱– ۲۱۰).

نیمهٔ دوم قرن ششم و آغاز قرن هفتم دورهٔ تأثیر بسیار شدید زبان و ادب عربی در زبان ادبی فارسی بود به‌گونه‌ای‌که در برخی از تألیفهای این دوره، تقریباً تمام ترکیبها و بیش از نصف مفردات، عربی است. این ویژگی را بیشتر از همه در انشای مترسلان قرن ششم و آغاز قرن هفتم می‌توان دید که نمونه‌های بلاغت زبان فارسی به شمار می‌رود؛ مانند آثار بهاءالدین بغدادی و مُنْتَجَب‌الدّین بدیع جوینی و نورالدین محمد خُرَندزی زَیدری نَسَوی. در دیگر اثرها هم که به شیوهٔ انشای ساده و مرسل نگاشته شده، نفوذ مفردات عربی کم نیست. نویسندگان بزرگ قرن هفتم که همه به شیوهٔ قدیم تربیت یافته بودند نیز همان روش را دنبال کردند (صفا، ۱۳٦۹: ۳۰۷/۳).

۱-۱ضرورت و هدف پژوهش

این نوشتار بر آن است تا استشهاد و تمثیل به اشعار عربی را در ادب فارسی (آثار تاریخی

سدهٔ ٦ تا ٨) واکاوی کند. مطالعهٔ آثار این دوره بخوبی نشان می‌دهد که حضور شعر عربی در متون فارسی را باید از دیدگاه‌های متعددی تحلیل کرد؛ چراکه نویسندهٔ ایرانی در انتخاب شعر عربی، هرگز تصادفی عمل نکرده است و مسائل جامعه‌شناسی و تعلق‌خاطر نویسندگان ایرانی به شاعرانی که به نحوی با ایران در ارتباطند در این انتخاب دخیل بوده است. این بررسی می‌تواند با مشخص کردن بسامد و میزان استفادهٔ نویسندگان ایرانی از شعرِ این شاعران، نوعی ویژگی سبکی را نشان دهد.

۲-۱ پیشینهٔ تحقیق

درزمینهٔ ترجمهٔ اشعار عربی در متون فارسی آثار بسیاری نگاشته شده است؛ اما نوشتاری که در آن به چراییِ انتخاب شعر عربی، برجسته بودنِ استشهاد به شعر برخی شاعران خاص، مضمونهای شعریِ مطرح‌شده در آثار، تغییر شأنِ سرایشِ شعر عربی در متن فارسی و موضوعاتی از این دست، پرداخته نشده و این تحقیق، نخستین کوشش در این زمینه است.

۲. بحث و تحلیل

۲-۱ اضافهٔ استشهادیه

بیت یا ابیات عربی که به‌صورت استشهاد در متن فارسی درج شده است یا به‌صورت اضافی است یا غیر اضافی؛ هرچند در هر دو حالت، این بیت عربی برای عبارت فارسی پیش از خود، نقش دستوری دارد. ترکیبی که در آن عبارت فارسی با کسره به بیت عربی اضافه می‌شود در این مقاله اضافهٔ استشهادیه نامیده می‌شود؛ برای نمونه:

الف) روزگار، ندایِ

لَئِنْ فَخَرْتَ بِآبَاءٍ ذَوِی شَرَفٍ لَقَدْ صَدَقْتَ وَ لَکِنْ بِئْسَ مَا وَلَدُوا

از زوایای سجایا آواز می‌داد (افضل‌الدین کرمانی،۱۳۲٦: ۲۰). در این عبارت، بیت عربی مضاف‌الیه است برای «ندا».

ترجمه: اگر به نیاکان شریفت افتخار کنی، بی‌گمان راست می‌گویی؛ اما چه فرزندان بدی به دنیا آوردند!

ب) پادشاهزادگان به خدمت او رسیدند و چون پروین مسعود شد به مقارنت بدر منیر

اجتماع تزیین و تحسین پذیرفت و در مقامِ

جَمَعُوا شَمْلَهُمْ بِشَطِّ الْفُرَاتِ بَعْدَ شَطِّ النَّوَى وَ بُعْدِ الشَّتَاتِ

و همچنین فوج فوج امرا و نوینان... (جوینی، ۱۳۹۱: ۱٤۳/۱). در این عبارت، بیت عربی مضافٌ الیه است برای «مقام».

ترجمه: گروهشان را پس از غایت دوری و پراکندگی در کرانهٔ فرات جمع کردند.

پ) اهلاً و سهلاً گویان بیت

قَدِمْتَ قُدُومَ الْبَدْرِ بَيْتَ سُعُودِه وَ أَمْرُكَ عَالٍ صَاعِدٌ كَصُعُودِه

را خوانان شدند (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰: ٤۳). در این عبارت نیز بیت عربی، مضاف‌الیه است برای عبارت فارسی پیش از خود.

ترجمه: وارد شدی همانند وارد شدن ماه در منزل سعودش و فرمانت چون بالا رفتن ماه، برتر و بالا رونده است.

ت) من با خود گفتم:

اللَّهُ أَكْبَرُ لَاحَ الصُّبْحُ لِلسَّارِي وَ أُعْطِيَ الْقَوْسُ بَارِي أَيَّما بَارِي

(افضل‌الدین کرمانی،۱۳٥٦: ۷٦). در این عبارت، بیت عربی مفعول به است برای فعل «گفتم».

ترجمه: خدا بزرگ است، شگفتا! صبح برای رونده دمید و کمان به سازنده‌اش داده شد. وه چه سازنده‌ای! (کنایه از سپردن کار به کاردان).

ث) عقلا چنین اشارت کردند:

وَ مَا الْحَزْمُ إِلَّا أَنْ يَخِفَّ رَكَائِبِي إِذا مَوْلِدِي لَمْ أَسْتَطِبْ مِنْهُ مَوْرِدِي

(ابن اسفندیار،۱۳۹٦: ۳۱). در این عبارت بیت عربی، مفعول به است برای فعل «اشارت کردند» و یا بدل است از «چنین».

ترجمه: آن‌گاه‌که عیش و روزیم در وطنم نیکو نباشد، دوراندیشی این است که به سرزمینی دیگر روم.

ج) ... و به زبان حال می‌گفت:

يَا رَاقِدَ اللَّيْلِ مَسْرُوراً بِأَوَّلِهِ إِنَّ الْحَوَادِثَ قَدْ يَطْرُقْنَ أَسْحَارَا

تا کار از دست رفت (زیدری، ۱۳۸۹: ۲۰). در این عبارت نیز بیت عربی، مفعولٌ به است برای فعل «می‌گفت».

ترجمه: ای خفته در شب که در ابتدای آن شادمانی! (بدان) که حوادث، گاهی نزدیک صبح روی می‌دهد. (این مضمون در شعر عصر جاهلی یافت می‌شود؛ زیرا غارتهای اعراب در شب و هنگامی انجام می‌شد که خواب، سنگین می‌شده است).

۲-۲ جامعه‌شناسی استشهاد به اشعار عربی

تعداد قابل‌توجهی از ابـیات متون تاریخی سدهٔ شش تا هشت هجری از شش شاعر است: متـنبـی، ابوتمام، بُحتری، ابوالفتح بُستی، طُغرائی و ابوبکر خوارزمی. این شاعران پـیوند معناداری با ایران دارند. ابوالفتح بستی، طُغرائی و ابوبکر خوارزمی، ایرانی‌اند. متـنبـی به ایران سفر کرده و در شعب بَوّان اقامت داشته است (الفاخوری، بی‌تا: ٤٤٠). ابوتمام نیز در خراسان با امیر ادیب دوست آن سامان- عبدالله بن طاهر- دیدار داشته و او را ستوده؛ در آذربایجان به شرح و بیان وقایع میدانهای نبرد علیه بابک خرمدین پرداخته و در همدان حماسهٔ مشهور خود را پس از گیر افتادن در برف و سرما در خانهٔ یک ایـرانی جمع‌آوری کرده است (فرّوخ، ١٤٠١: ٢٥٢/٢و٢٥٣). بحتری نیز در مدح سرداران، بزرگان و عالمان ایـرانی حدود ٤٠ قصیدهٔ مدحی دارد و قصیدهٔ ایوان مدائن او نیز مشهور است. این نکـته نشان می‌دهد که نویسندگان این آثار نیز به این شاعران علاقهٔ متـقابلی دارند. به‌بیان‌دیگر، هرچند ممکن است شاعر دیگری نیز در موضوعِ موردبحث نویسندهٔ ایـرانی، شعر سروده باشد، ترجیح نویسندهٔ ایـرانی، استشهاد به شعر این شاعران است.

بر اساس بررسی آماری ما میزان استشهاد و تمثیل به شعر شاعران یادشده در برخی از آثار این دوره، گواه این مدعاست؛ برای نمونه حدود ٤٥ درصد اشعار عربی کتابِ عقدالعُلَی للموقف الاعلَی از افضل‌الدین کرمانی از متنبی، بحتری و ابوتمام است. ٥٨ درصد اشعار عربی کتابِ المضاف الی بدایع الازمان فی وقایع کرمان افضل‌الدین کرمانی از متنبی، بحتری و ابوتمام است. ٦٩ درصد اشعار عربی کتابِ راحةُ الصدور راوندی از متنبی، طُغرائی و ابوالفتح بُستی است. ٤٥ درصد اشعار عربی کتابِ نفثهٔ المصدور زیدری از متنبی، ابوتمام، ابوالفتح بستی، ابوبکر خوارزمی، بحتری و طغرائی است. ٩٤ درصد اشعار عربی کتابِ سیرهٔ جلال‌الدین منکبرنی از متنبی، ابوتمام، ابوبکر خوارزمی و بحتری است. حدود ٤٦ درصد اشعار عربی کتابِ ترجمهٔ تاریخ یمینی از متنبی، ابوتمام، ابوالفتح بستی، ابوبکر خوارزمی و طغرائی است؛ هرچند در این کتاب از

شاعران ایرانی‌تبار دیگری چون ثعالبی، ابوالفرج ساوی، ابوالحسن جوهری و مضراب بوشنجی نیز در مجموع بیش از ۱۰۰ بیت وارد شده است.

۳-۲ تغییر شأن سرایشِ اشعار

نویسندگان گاه با استشهاد به شعر عربی، فضای شعر را عوض کرده‌اند؛ به‌بیان‌دیگر، شعر را از شأن سرایش اصلی، تهی کرده و به آن فضای جدیدی داده‌اند. این کار را می‌توان نوعی اعتقاد به نظریهٔ مرگ مؤلف دانست. ظاهراً این نویسندگان می‌دانستند که معنای شعر بر اساس آنچه خواننده دریافت می‌کند، مهم است نه آن فضایی که شاعر در آن قالب شعرش را سروده است؛ برای نمونه:

الف) إِذَا مَا فَارَقَتْنِی غَسَّلَتْنِی کَأْنًا عَاکِفَانِ عَلَی حَرَامِ

این بیت از متنبی است دربارهٔ تب و عرق حاصل از آن (متنبی، ۲۰۱۲: ۱۲۵۸)؛ اما عطا ملک جوینی در خلوت تارابی با پری‌چهرگان و غسل وی در حوض به آن تمثل جسته است (جوینی، ۱۳۹۱: ۱۸۷/۱).

ترجمه: هنگامی‌که (تب) از من جدا شد، مرا غسل داد؛ گویی هر دوی ما بر(کار) حرامی بودیم.

ب) قَدْ نَابَ عَنْکَ شَدِیدُ الْخَوفِ وَ اصْطَنَعَتْ لَکَ الْمَهَابَةُ مَا لَا تَصْنَعُ الْبُهَمُ

این بیت از متنبی است در عتاب به سیف‌الدوله (متنبی، ۲۰۱۲: ۱۲۲۸)؛ اما افضل‌الدین کرمانی در مدح ملک دینار به آن استشهاد کرده است (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵٦: ۹۷).

ترجمه: شدت ترس دشمن از تو، جایگزینت شد و ترس از تو کاری کرد که دلاوران هم از پس آن برنمی‌آیند.

پ) هُوَ الْوَسْمِیُّ جَادَ فَکُنْ وَلِیّاً فَمَا الْوَسْمِیُّ إِلَّا بِالْوَلِیِّ

این بیت از بحتری است در عتاب به احمد بن سلیمان (بُحتُری، بی‌تا: ٢٤٥٨/٤)؛ اما افضل‌الدین کرمانی در مدح ناصرالدین کسری به آن تمثل جسته است (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵٦: ١٤٨).

ترجمه: او باران نخستین بهاری است که باریدن گرفت؛ پس تو نیز باران دوم باش! چراکه هیچ «وسمیّ» بدون «ولیّ» نیست.

ت) إِنَّ الْهِلَالَ إِذَا رَأَیْتَ نُمُوَّهُ أَیْقَنْتَ أَنْ سَیَکُونُ بَدْراً کَامِلَا

این بـیت از ابوتمام است در مرثیهٔ دو پسر عبدالله بن طاهر (ابوتمام، ١٤١٤: ٢٣١/٢)؛ اما افضل‌الدین کرمانی در مدح صلاح‌الدین مظفر به آن استشهاد کرده است (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٣١: ٢).

ترجمه: همانا این ماه نویی که بالیدنش را می‌بـینی، یقین می‌کنی که بدری تمام و کامل خواهد شد (کسی که در مسیر رشد و بالیدن است، بی‌گمان شریف و بزرگوار خواهد شد).

ث) وَ تَظُنُّ رَیْعَانَ الشَّبَابِ یَـرُوعُهُ مِنْ جِنَّةٍ أَوْ نَشْوَةٍ أَوْ أَفْکَلِ

این بـیت از بحتری است در مدح محمد بن علی قمی (بحتری، بـی‌تا: ١٧٤٨/٢) و افضل‌الدین کرمانی با تغیـیر در الفاظ در نکوهش سعدالدین اسعد به آن تمثل جسته است (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٣١: ١٠).

ترجمه: و گمان می‌کنی که عنفوان جوانی او را از جنون یا سرمستی یا ترس و لرز می‌ترساند.

ج) وَ اشْتَعَلَ الْمُبْیَضُّ فِی مُسْوَدِّهِ مِثْلَ اشْتِعَالِ النَّارِ فِی جَزْلِ الْغَضَی

این بـیت از ابن دُرَید الأزدی است در وصف پـیری و سپـید شدن موهایش (ابن دُرَید الأزدی، ١٤١٤: ١٤)؛ اما ابن بی‌بی در وارد شدن صبح به آن استشهاد است (ابن بی‌بی، ١٣٩٠: ٨٣).

ترجمه بر اساس مقصورهٔ ابن درید (موهای) سپید در میان موهای سیاهش پدیدار شد؛ چنانکه آتش در میان هیزم درخت تاغ شعله‌ور گردد.

ترجمه بر اساس الاوامر العلائیه سپـیدی صبح در میان سیاهی شب آشکار شد؛ چنانکه آتش در میان هیزم درخت تاغ شعله‌ور گردد.

چ) الْجِدُّ مَا لَمْ یُعِنْهُ الْجَدُّ غَدَّارُ وَ الْحُرُّ مَا لَمْ یَزِنْهُ الصَّبْرُ خَوَّارُ

این بـیت از ابونصر عُتبی است در تهنیت رسیدن شمس‌المعالی قابوس به تخت پادشاهی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٢٣٠) و جوینی در تفاوت انسانها در برخورداری از بخت و اقبال به آن استشهاد کرده است (جوینی، ١٣٩١: ١٢٥/١).

ترجمه: مادامی‌که بخت و اقبال، تلاش و کوشش را یاری نکند، آن کوشش وفایی ندارد (به‌جایی نمی‌رسد) و هرگاه صبر، انسان آزاده را نیاراید، وی سست و ضعیف است.

٤-٢ مضامین شعری- ابیات تکراری

برخی ابـیات و مضامین شعری عربی در متون فارسی تکرار شده‌است. این تکرار گاه به حدی است که ظاهراً به‌نوعی سبک تقلیدی تبدیل شده است. بی‌گمان دربارهٔ مضمون متن فارسی، اشعار عربی دیگری نیز هست؛ اما باز ترجیح نویسندهٔ فارسی، استفاده از شعری است که پیش از وی در ادب فارسی آمده است. این نکته، این نظریه را تقویت می‌کند که ظاهراً نویسندگان ایرانی به‌جای مراجعه به دیوانها و کتابهای مرجع عربی، احتمالاً از آثار نویسندگان پیش از خود بهره برده‌اند. برخی از این مضمونها و تکرارها به‌قرار ذیل است:

٤-٢-١ بـیان جدیت در امور:

إِذَا هَمَّ أَلْقَى بَيْنَ عَيْنَيْهِ عَزْمَهُ وَ نَكَّبَ عَنْ ذِكْرِ الْعَوَاقِبِ جَانِبَا

این بـیت از سَعد بن ناشب است (الأعلم الشَّنتَمَرِیّ، ١٤١٣: ١١٤/١) و در ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٨٦)، المضاف إلی بدایـع الازمان (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٣١: ١٢)، تاریخ جهانگشای جوینی (جوینی، ١٣٩١: ١٠٧/٢)، اخبار سلاجقهٔ روم (ابن بی‌بی، ١٣٩٠: ١٧٩) و حتی در آثار غیر تاریخی مانند کلیله‌ودمنه (نصرالله منشی، ١٣٨٨: ٩٦) و مرزبان‌نامهٔ وراوینی (سعدالدین وراوینی،١٣٦٦: ٤٠٦) تکرار شده است.

ترجمه: هرگاه به کاری همت گمارد، ارادهٔ خود را نصب العین می‌کند و از یادکرد پیامد کار روی برمی‌گرداند.

٤-٢-٢ بر حذر داشتن از غفلت:

إِذَا تَمَّ أَمْرٌ دَنَا نَقْصُهُ تَوَقَّعْ زَوَالاً إِذَا قِيلَ تَمْ

این بـیت از (ابوبَکر خوارزمی، ١٤١٨: ٣٩٨) است و در تاریخ بـیهق (بـیهقی، ١٣٤٥: ٢٩٢)، راحهٔ الصدور و آیهٔ السرور (راوندی، ١٣٦٤: ٣٦١)، تاریخ بـیهقی (بـیهقی، ١٣٥٦: ٢١٩)، ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٤١)، تاریخ جهانگشای جوینی (جوینی، ١٣٩١: ١٤١/١)، تاریخ اولجایتو (کاشانی، ١٣٨٤: ١٢٤)، تاریخ سلاجقه (آقسرایی، ١٣٦٢: ٢٩٦)، تاریخ بناکتی (فخر بناکتی، ١٣٤٨: ٦٥) و حتی آثار غیر تاریخی چون قابوس‌نامه (عنصرالمعالی کیکاوس، ١٣٤٧: ٥٤) و اغراض السیاسهٔ (ظهیری سمرقندی، ١٣٤٩: ٢٣١)، تکرار شده است.

ترجمه: هرگاه امری به کمال رسد، نقصانش نزدیک می‌شود. هرگاه گفته شود امری

کامل شده است در انتظار نابودیش باش!

۳-٤-۲ رثای گذشتگان و دریغ بر آنان:

كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحَجُونِ إِلَى الصَّفَا أَنِيسٌ وَ لَمْ يَسْمُرْ بِمَكَّةَ سَامِرُ

این بیت از مُضاض بن عمرو الجُرهُمیّ است (ابوالفرج اصفهانی، ١٤١٥: ٢٠/١٥) و در عقدالعلی (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٥٦: ١٣٣)، تاریخ الوزراء (ابوالرجاء قمی، ١٣٦٣ : ١٦٢)، ذیل نفثة المصدور (همو، ١٣٨٨: ٢١٢)، ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٣٥٠)، تاریخ طبرستان (ابن اسفندیار، ١٣٩٦: ٣٠١)، جامع التواریخ، تاریخ سامانیان و بویهیان و غزنویان (رشیدالدین فضل‌الله، ١٣٨٦: ١٥١)، زُبدهٔ التواریخ (حافظ ابرو، ١٣٨٠: ١٦٥/١) و مطلع السعدین (عبدالرزاق سمرقندی، ١٣٧٢: ٢٢٩/١) و آثار غیر تاریخی چون مکاتیب غزالی (غزالی، ١٣٦٣: ١٢)، حدائق السِّحر (رشید وطواط، ١٣٠٨: ٧٢) و نامه‌های رشید وطواط (رشید وطواط، ١٣٣٨: ١٤٠) تکرار شده است.

ترجمه: گویی در مسافت میان حجون تا صفا همنشین موافقی نبود و گویی افسانه‌پردازی در مکه داستان شبانه‌ای نگفت.

٤-٤-۲ تنها ماندن در میان سفلگان:

ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ وَ بَقِيتُ فِي خَلْفٍ كَجِلْدِ الْأَجْرَبِ

این بیت از لَبید بن رَبیعَهٔ است (ابوالفرج اصفهانی، ١٤١٥: ٤٧/١٧) و در تاریخ الوزراء (ابوالرجاء قمی، ١٣٦٣: ٢٥٩)، ذیل نفثة المصدور (همو، ١٣٨٨: ٣٣٣)، تاریخ طبرستان (ابن اسفندیار، ١٣٩٦: ١١٧)، تاریخ جهانگشای جوینی (جوینی،١٣٩١: ١١٥/١) و حتی در مکاتیب غزالی (غزالی، ١٣٦٣: ٢٢) تکرار شده است.

ترجمه: بزرگان و بخشندگانی رفتند که مردم در پناه و سایهٔ آنها با خوشی زندگی می‌کردند و من در میان قومی ماندم که مانند پوست شترِ گَر، خیری در آنان نیست.

٥-٤-۲ بیان شرافت و نسب نیکو:

شَرَفٌ تَتَابَعَ كَابِراً عَنْ كَابِرٍ كَالرُّمْحِ أَنْبُوباً عَلَى أَنْبُوبِ

این بیت از بُحتُری است (بحتری، بی‌تا: ٢٤٧/١) و در عقدالعلی (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٥٦: ٧٧)، ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٢٦٥) و سمط العلی (منشی کرمانی، ١٣٦٢: ٩) و حتی در عَتَبَهٔ الکَتَبَهٔ (مُنتَجَب‌الدین بدیع، ١٣٨٤: ٢٢) تکرار شده است.

ترجمه: (او را) شرفی است که بزرگی از بزرگی دیگر به ارث برده است؛ چون نیزه که بند بر بند است (بزرگی و شرف را پـی‌درپـی از پدرانش به ارث برده است. این بزرگی چون بندهای نیزه پشت سرهم است).

٦-٤-٢ یاد نیک پس از مرگ:

وَ إِنَّمَا الْمَرْءُ حَدِيثٌ بَعْدَهُ فَكُنْ حَدِيثاً حَسَناً لِمَنْ وَعَى

این بـیت از (ابن دُرید الأزدیّ، ١٤١٤: ٧٤) است و در تاریخ بـیهقی (بـیهقی، ١٣٥٦: ٤٣)، عقدالعلی (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٥٦: ١٤٦)، تاریخ طبرستان (ابن اسفندیار، ١٣٩٦: ١٣) و المعجم فی آثار ملوک العجم (شرف‌الدین قزوینی، ١٣٨٣: ٨١) و در روضهٔ العقول (مَلَطیوی، ١٩٣٨: ٣٠) نیز تکرار شده است.

ترجمه: حقیقت انسان به ذکر و یادی است که پس از وی می‌شود؛ پس بکوش یاد نیکی باشی برای کسی که آن را حفظ می‌کند! (کاری کن که پس از مرگ، از تو به نیکی یاد کنند).

٧-٤-٢ سوگواری بر بزرگان:

فَتًى مَاتَ بَيْنَ الضَّرْبِ وَ الطَّعْنِ مِيْتَةً تَقُومُ مَقَامَ النَّصْرِ إِذْ فَاتَهُ النَّصْرُ

این بـیت بخشی از رثائیهٔ ابوتَمَّام است در سوگ محمد بن حُمید طوسی(ابوتَمَّام، ١٤١٤: ٢١٨/٢- ٢١٩) و در تاریخ بیهق (بیهقی، ١٣٦١: ٧٠)، ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ١٩٨)، نفثة المصدور (زیدری، ١٣٨٩: ٤٦) و سیرهٔ جلال‌الدین منکبرنی (همو، ١٣٨٤: ٢٨٢) تکرار شده است.

ترجمه: او جوانمردی است که میان شمشیر و نیزه (در گرماگرم میدان جنگ) جان سپرد بدان‌سان که هرچند (ظاهراً) پـیروز نشد، این مرگ قائم‌مقام پـیروزی شد.

٢-٥ اختلاف ضبط متن عربی با متن فارسی

بخشی از ابـیات عربی با اصل بـیت در دیوان شاعر یا کـتابهای مرجع تفاوتهایی دارد؛ این مسئله را از دو بُعد می‌توان واکاوی کرد: ١. نسخه‌ای که در اختیار نویسندهٔ ایرانی بوده است از نسخهٔ جامع دیوان و متن مرجع عربی، معتبرتر و کهن‌تر بوده است؛ در این صورت متن فارسی می‌تواند نسخه‌بدل مهم و معتبری در تصحیح دوباره آثار عربی باشد؛ حتی می‌توان گفت ضبط دقیقتری از ضبط کنونی در اختیار ما قرار می‌دهد. ٢.

نویسندگان ایرانی به‌جای مراجعه به دیوان شاعر یا متن مرجع عربی به متن فارسی پیشینیان مراجعه کرده و به‌نوعی از همدیگر رونویسی کرده‌اند. شواهد و قرائن متعددی هست که مورد دوم را تقویت می‌کند:

الف) أ غُرَّتُکَ الشِّهَابُ أمِ النَّهَارُ أ رَاحَتُکَ السَّحَابُ أمِ الْبِحَارُ

این بیت از (السَّری الرَّفاء، ۱۹۹٦: ۱۸۰) است. نکتهٔ قابل‌توجه اینجاست که در عقدالعلی افضل‌الدین کرمانی به‌جای «غُرَّتُکَ»، «عَزمَتُکَ» آمده است (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۳۱: ۲٤) و ثبت ابن بی‌بی نیز در الاوامر العلائیه (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰: ۱۳۹) عین ثبت افضل‌الدین کرمانی است نه ضبط دیوان شاعر.

ترجمه: پیشانی سپید تو شهاب است یا روز روشن؟ (پیشانی تو چون شهاب و روز، روشن است). دست تو ابر است یا دریا؟ (از دست تو باران بخشش و موجِ جود و کرم جاری است).

ب) فَقُلْتُ لَهَا عِیشِی جَعَارِ وَ جَرِّرِی بِلَحْمِ اْمْرِیءٍ لَمْ یَشْهَدِ الْیَوْمَ نَاصِرُه

این بیت از (النّابِغَهٔ الجَعدی، ۱۹۹۸: ۹۲) است و مصراع اول در ترجمهٔ تاریخ یمینی بدین‌صورت آمده است: کُلیه وَ جُرِّیه جَعَارِ وَ اْبْشِری(جرفادقانی، ۱۳٤٥: ٦۰). ضبط عطا ملک جوینی در تاریخ جهانگشا (جوینی، ۱۳۹۱: ۲۰۰/۱) همانند ثبت جرفادقانی است در ترجمهٔ تاریخ یمینی نه ثبت دیوان النابغهٔ الجعدی.

ترجمه: ای کفتار! او را از بین ببر و گوشت مردی را به سوی خود بکش که یاریگرش امروز حاضر نیست (این بیت مَثَلی است دربارهٔ کسی که بر دشمنش غلبه کرده درحالی‌که پیش از آن دربارهٔ وی طمع نکرده است).

پ) إذَا الْجَدُّ لَا یُسْعَدْ فَجِدُّ الْفَتَی تَعَبْ وَ اْبْطَلُ سَعْیِ سَعْیُ مَنْ جَدَّ فِی الطَّلَبْ

این بیت از (ابزون العُمانی، ۱٤۰٤: ۱٤۱) است و در عقدالعلی به‌جای «لَا یُسْعَدْ»، «لَا یُسعَی» و به‌جای «اْبْطَلُ»، «أضیَعُ» آمده است (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳٥٦: ۱۰۳). ضبط تاریخ طبرستان (ابن اسفندیار، ۱۳۹٦: ٤) مطابق ثبت افضل‌الدین کرمانی است نه بر اساس ثبت دیوان ابزون العمانی.

ترجمه: هرگاه بخت و اقبال، خجسته نباشد، کوشش انسان رنجی بیش نیست و بیهوده‌ترین کوشش، تلاش کسی است که در جستجو، سختکوشی می‌کند (چراکه با بخت بختِ نامبارک، تلاش آدمی، سودی ندارد).

ت) لِلَّه دَرُّ أنُوشِرْوَانَ مِنْ رَجُلٍ مَا كَانَ أعْلَمَهُ بِالدُّونِ وَ السِّفَلِ

این بیت در فاکهة الخلفاء و مُفاکهة الظُّرَفاء (ابن عربشاه، ١٤٢١: ٦٢) و شرح الرضی علی الکافیة (رضی‌الدین استرآبادی، بی‌تا: ٦١/٢) بدون ذکر نام شاعر آمده است. در اغراض السیاسة به‌جای «أعْلَمَهُ»، «أعرَفَهُ» آمده است (ظهیری سمرقندی،١٣٤٩: ١٩٦). ثبت عقدالعلی (افضل‌الدین کرمانی،١٣٥٦: ٧١)، ترجمهٔ تاریخ یمینی (جرفادقانی، ١٣٤٥: ٤٥٥) و تاریخ طبرستان (ابن اسفندیار، ١٣٩٦: ٤٤) نیز بر مطابق با ضبط اغراض السیاسة است نه مراجع یادشده.

ترجمه: خداوند انوشروان را جزای خیر دهاد! چه مرد نیکویی بود! و چه خوب شریفان و وضیعان را می‌شناخت.

ث) عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلْ وَ سَلْ عَنْ قَرِينِهِ فَكُلُّ قَرِينٍ بِالْمُقَارَنِ يَقْتَدِي

این بیت از (طَرَفَة بن العَبد، ٢٠٠٠ : ١٥٣) است و در کشف‌الاسرار و عدة الابرار میبدی به‌جای «سَلْ عَنْ قَرینه»، «أبصر قَرِینَهُ» آمده است (میبدی،١٣٥٦: ٤٩٥/٦). ثبت عقدالعلی (افضل‌الدین کرمانی، ١٣٥٦: ٨٥) و راحة الصدور (راوندی،١٣٦٤: ٣٢) نیز مطابق با ثبت کشف‌الاسرار است نه دیوان طرفة بن العبد.

ترجمه: در مورد خود مرد مپرس! بلکه در مورد همنشینش بپرس؛ چراکه هرکسی از همنشینش پیروی می‌کند.

ج) إذَا أبْصَرْتَ فِی لَفْظِی فُتُوراً وَ خَطِّی وَ الْبَلَاغَةِ وَ الْبَيَانِ

این بیت از (ابوالفتح البُستی، ١٤١٠: ١٩٥) است و در راحة الصدور راوندی به‌جای «أبصَرتَ» و «البَلاغَة»، «أحسَستَ» و «البَراعَة» آمده است (راوندی،١٣٦٤: ٦٤). ثبت جوینی در تاریخ جهانگشا (جوینی، ١٣٩١: ١١٨/١) نیز مطابق با ثبت راوندی است نه دیوان ابوالفتح بستی.

ترجمه: آن هنگام که در لفظ من، خط و بلاغت و بیانم، سستی‌ای دیدی...

چ) مُدَّتْ إلَى النَّهْبِ أيْدِيهِمْ وَ أعْيُنُهُمْ وَ زَادَهُمْ قَلَقُ الْأحْدَاقِ تَبْتِيتَا

این بیت از (ابواسحاق الغَزِّی، ١٤٢٩: ٤٥٢) است و در فرائد السلوک به‌جای «تَبتیتا»، و «مُدَّت»، «تَثبیتا» و «مَدّوا» آمده است (سجاسی،١٣٦٨: ٢١٥) ثبتی که جوینی نیز از در تاریخ جهانگشا از آن پیروی کرده است (جوینی،١٣٩١: ٢٤١/١).

ترجمه: دستها و چشم‌هایشان برای غارت دراز شد و ناآرامی چشم‌ها بر توشهٔ آنان

افزود. (چشمانشان را به هر سو افکندند و هر آنچه را می‌خواستند، غارت کردند.)

ح) فَعَاجُوا فَأَثْنَوا بِالَّذِی أَنْتَ أَهْلُهُ وَ لَوْ سَكَتُوا أَثْنَتْ عَلَيْكَ الْحَقَائِبُ

این بیت در محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء (راغب اصفهانی، ۱٤۲۰: ٤٤٨/۱)، الإعجاز و الإیجاز (ثعالبی، بی‌تا: ۱٤٦)، الأغانی (ابوالفرج اصفهانی، ۱٤۱٥: ۲۸٥/٤) و البخلاء (جاحظ، ۱۹۸۸: ۲٦٦) از نُصَیب بن رَبَاح وارد شده است و در تاریخ جهانگشا به‌جای «فَعَاجُوا»، «فَعَادُوا» آمده است (جوینی، ۱۳۹۱: ٦٥٤/۳). ابن بی‌بی نیز ثبت جهانگشا را برگزیده (ابن بی‌بی، ۱۳۹۰: ۳۱) و روشن است که به این آثار مرجع توجهی نکرده است.

ترجمه: بازگشتند و تو را به فضایلی ستودند که تو شایستهٔ آنها بودی و بی‌گمان اگر سکوت کرده بودند، کیسه‌ها ثناگوی تو بودند. (مراد این است که ممدوح در برابر مدح و ثنای آنها سرِ کیسه‌ها را بازکرده و به آنها صله داده است. اگر کیسه‌ها را خالی نمی‌کرد، کیسه‌ها ثناگوی وی می‌شدند.)

نتیجه‌گیری

در این نوشتار، مبحث از چند دیدگاه بررسی و تحلیل شد: ۱. اضافهٔ استشهادیه: ترکیبی که در آن عبارت فارسی با کسره به بیت عربی اضافه می‌شود، اضافهٔ استشهادیه نامیده‌شد. عمدتاً بیتی که به صورت اضافه پس از متن فارسی آمده است، نقش‌هایی چون مضافٌ الیه، مفعول و صفت را دارد. ۲. با بررسی آماری میزان استشهاد و تمثیل به شعر شاعران عرب در متون ادب فارسی درمی‌یابیم که شش شاعر حضور گسترده‌ای در این آثار دارند. شاعرانی که ازقضا یا ایرانی‌اند (ابوالفتح بُستی، ابوبکر خوارزمی و طغرائی) یا با ایرانیان ارتباط عمیقی دارند (متنبی، ابوتمام و بحتری). این نکته بدین معناست که ترجیح نویسندگان ایرانی، استشهاد به شعر شاعرانی بوده است که با ایران پیوند عمیقی داشته‌اند. ۳. از سوی دیگر مطالعهٔ آثار این سه سده نشان می‌دهد که نویسندگان گاه با استشهاد به شعر عربی، فضای شعر را عوض کرده‌اند؛ چراکه آنان به فضای متن فارسی قائل بوده‌اند نه آن فضایی که شعر در آن سروده شده است. بنابراین گاه با تغییر الفاظ شعر عربی و گاه بدون تغییر در آن، بیت عربی را در جهت مراد و مقصود خود به کار برده‌اند. ٤. با تحلیل آثار این سه سده روشن شد که برخی مضمونهای شعری و ابیات عربی در آثار فارسی تکرار شده است. ابیاتی که در تأیید و

تأکید مضامینی چون بـیان جدیت در کارها، بر حذر داشتن از غفلت، رثای گذشتگان و دریغ بر آنان، تنها ماندن در میان سفلگان، بـیان شرافت و نسب نیکو، یاد نیک پس از مرگ و سوگواری بر بزرگان در آثار فارسی آمده به صورت کاملاً هوشمندانه تکرار شده است. ۵. یافتهٔ مهم این پژوهش این است که بر اساس شواهد و قرائن متعدد، نویسندگان ایرانی به‌جای مراجعه به دیوان شاعر یا متن مرجع عربی از آثار فارسی نویسان پیش از خود استفاده کرده‌اند و این کار سبب شده است تا میان متن عربی و متن فارسی، اختلاف ضبط به وجود آید.

فهرست منابع

آقسرایی، محمود بن محمد؛(١٣٦٢) ***تاریخ سلاجقه یا مسامرة الاخبار و مسایرة الاخیار***؛ به تحقیق عثمان توران، تهران: اساطیر.

أبزون العُمانی، أبزون مهبرد الکافی المجوسی العمانی؛(١٤٠٤ق) ***الدیوان***؛ تحقیق: هلال ناجی، جامعهٔ قطر.

ابن اسفندیار؛(١٣٩٦) ***تاریخ طبرستان***؛ تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، تهران: کلاله خاور.

ابن بی‌بی، حسین بن محمد رغدی؛(١٣٩٠) ***الاوامر العلائیه فی الامور العلائیه***؛ به اهتمام ژاله متحدین، تهران: پژوهشگاه.

ابن دُرید الأزدی، أبو بکر محمد بن حسن؛(١٤١٤ق) ***شرح مقصورة ابن درید***؛ شارح: الخطیب التبریزی، تحقیق: فخری الدین قباوة، بـیروت: مکتبة المعارف.

ابن عربشاه، أحمد بن محمد؛(١٤٢١ق) ***فاکهة الخلفاء و مفاکهة الظرفاء***؛ تحقیق: ایمن عبدالجابر بحیری، القاهرة: دار الآفاق العربـیة.

أبو إسحاق الغَزّی؛(١٤٢٩ق) ***دیوان الغزّی***؛ تحقیق: عبدالرزاق حسین، دبی: مرکز جمعة الماجد للثقافة و التراث.

أبو بَکر الخوارزمی؛(١٤١٨ق) ***الدیوان***؛ تحقیق: حامد صدقی، تهران: میراث مکتوب.

أبو تَمَّام، حبیب بن أوسِ الطائی؛(١٤١٤ق) ***الدیوان***؛ شرح الخطیب التبریزی، بـیروت: دار الکتاب العربی.

ابوالرجاء قمی؛(١٣٦٣) ***تاریخ الوزراء***؛ به تصحیح محمدتقی دانش پژوه، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

_____؛(١٣٨٨) ***ذیل نفثة المصدور***؛ به تصحیح حسین مدرسی طباطبایی، تهران: مجلس شورای اسلامی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد.

أبو الفَتح البُستی؛(١٤١٠ق) ***الدیوان***؛ تحقیق: وریّهٔ الخطیب و لطفی الصقال، دمشق: مطبوعات مجمع اللغهٔ العربیهٔ بدمشق.
أبو الفرج الإصفهانی، علی بن الحسین؛(١٤١٥ق) ***الأغانی***؛ تحقیق: إحسان عباس و إبراهیم السعافین و بکر عباس، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
الأعلم الشَّنتَمَریّ؛(١٤١٣ق) ***شرح حماسهٔ أبی تمام***؛ تحقیق: علی المفضّل حمّودان، دبی: مرکز جمعهٔ الماجد للثقافهٔ و التراث.
افضل‌الدین کرمانی؛(١٣٥٦) ***عقدالعلی للموقف الأعلی***؛ تصحیح: علی‌محمد عامری نائینی و مقدمهٔ محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: روزبهان.
_____؛(١٣٢٦) ***تاریخ افضل یا بدایع الازمان فی وقایع کرمان***؛ به اهتمام مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
_____؛(١٣٣١) ***المضاف الی بدایع الازمان فی وقایع کرمان***؛ به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، چاپخانهٔ مجلس.
البُحتُری، أبوعباده ولید بن عُبَیْد؛(بی‌تا) ***الدیوان***؛ شرحه و التعلیق علیه: حسن کامل الصیرفی، القاهرهٔ: دار المعارف.
بیهقی، ابوالحسن علی بن زید؛(١٣٤٥) ***تاریخ بیهق***؛ تصحیح احمد بهمنیار، تهران: فروغی.
بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین؛(١٣٥٦) ***تاریخ بیهقی***؛ تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی.
بهار، محمد تقی؛(١٣٨٩) ***سبک‌شناسی***؛ تهران: امیر کبیر. ١٣٨٩ش.
الثعالبی أبومنصور عبدالملک بن محمد؛(بی‌تا) ***الإعجاز و الإیجاز***؛ تحقیق: محمد إبراهیم سلیم، قاهرهٔ: مکتبهٔ القرآن.
الجاحِظ، عمرو بن بحر؛(١٩٨٨) ***البخلاء***؛ تحقیق: عباس عبدالساتر، بیروت: دار و مکتبهٔ الهلال.
جرفادَقانی (گلپایگانی)، ابو الشرف ناصح؛(١٣٤٥) ***ترجمهٔ تاریخ یمینی***؛ به اهتمام جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
جوینی، عطا ملک؛(١٣٩١) ***تاریخ جهانگشا***؛ تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله؛(١٣٨٠) ***زبدهٔ التواریخ***؛ تصحیح کمال حاج سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات. ١٣٨٠ش.
الراغب الإصفهانی، أبوالقاسم حسین بن محمد؛(١٤٢٠ق) ***محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء***؛ تحقیق: عمر فاروق طباع، بیروت: شرکهٔ دار الأرقم بن أبی الأرقم.
راوندی، محمد بن علی؛(١٣٦٤) ***راحهٔ الصدور و آیهٔ السرور در تاریخ آل سلجوق***؛ تصحیح

محمد اقبال و مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
رشیدالدین فضل الله؛(١٣٨٦) ***جامع التواریخ* (تاریخ سامانیان و بویهیان و غزنویان)**؛ تصحیح محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
رشید وطواط، محمد بن محمد؛(١٣٣٨) ***نامه‌ها* (مکاتیب)**؛ به کوشش قاسم تویسرکانی، تهران: دانشگاه تهران.
ـــــــ؛(١٣٠٨) ***حدائق السحر فی دقائق الشعر***؛ به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران: کاوه.
رضی الدین الأستر آبادی، محمد بن الحسن؛(بی‌تا) ***شرح الرضی علی الکافیة***؛ تحقیق: یوسف حسن عمر، تهران: موسسهٔ الصادق للطباعة و النشر. بی‌تا.
زیدری، شهاب‌الدین محمد؛(١٣٨٦) ***نفثة المصدور***؛ تصحیح و توضیح امیر حسین یزدگردی، چ سوم، تهران: توس.
ـــــــ؛(١٣٨٤) ***سیرهٔ جلال‌الدین منکبرنی***؛ تصحیح مجتبی مینوی، تهران: علمی و فرهنگی.
سجاسی، اسحاق بن ابراهیم؛(١٣٦٨) ***فرائد السلوک***؛ تصحیح غلامرضا افراسیابی و عبدالوهاب نورانی وصال، تهران: پاژنگ.
السَّری الرّفاء، أبو الحسن السَّریّ بن أحمد بن السَّریّ الکِندی؛(١٩٩٦) ***الدیوان***؛ تقدیم و شرح: کرم البستانی، بیروت: دار صادر.
سعدالدین وراوینی؛(١٣٦٦) ***مرزبان نامه***؛ به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی علیشاه.
شرف‌الدین قزوینی، فضل الله حسینی؛(١٣٨٣) ***المعجم فی آثار ملوک العجم***؛ تصحیح احمد فتوحی نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران.
صفا، ذبیح الله؛(١٣٦٩) ***تاریخ ادبیات در ایران***؛ تهران: فردوس.
ـــــــ؛(١٣٨٣) ***تاریخ ادبیات ایران***؛ تلخیص محمد ترابی، تهران: ققنوس.
طَرفَة بن العَبد؛(٢٠٠٠) ***الدیوان***؛ شرح: الأعلم الشَّنتَمَریّ، بیروت: المؤسسة العربیة.
الطُّغرَائی، أبو اسماعیل مؤید الدین حسین؛(١٤٠٦ق) ***الدیوان***؛ تحقیق: علی جواد الطاهر و یحیی الجبوری، دوحة: دار الکتب القطریة.
ظهیری سمرقندی، محمد بن علی؛(١٣٤٩) ***اغراض السیاسة***؛ تصحیح جعفر شعار، تهران: دانشگاه تهران.
عبدالرزاق سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق؛(١٣٧٢) ***مطلع السعدین و مجمع البحرین***؛ تصحیح محمد شفیع و عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر؛(١٣٤٧) ***قابوس نامه***؛ تصحیح سعید نفیسی، تهران: فروغی.
غزالی، محمد؛(١٣٦٣) ***مکاتیب***؛ تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: سنایی.

الفاخوری، حنا؛(بی‌تا) ***تاریخ الأدب العربی***؛ ترجمهٔ عبدالمحمد آیتی، تهران: توس.
فخر بناکتی؛(۱۳٤۸) ***تاریخ بناکتی (روضهٔ اولی الالباب فی معرفهٔ التواریخ و الانساب)***؛ به کوشش جعفر شعار، تهران: چاپخانه داورپناه.
فرّوخ، عمر؛(۱٤۰۱ق) ***تاریخ الأدب العربی***؛ بیروت: دار العلم للملایین.
کاشانی، عبدالله بن علی؛(۱۳۸٤) ***تاریخ اولجایتو***؛ به کوشش مهین حاجیان پور، تهران: علمی و فرهنگی.
المُتَنَبِّی، أبوالطَیِّب أحمد بن حسین؛(۲۰۱۲) ***الدیوان***؛ شرح عبدالرحمن البرقوقی، القاهرهٔ: موسسهٔ هنداوی للتعلیم و الثقافهٔ.
مَلَطیَّوی، محمد بن غازی؛(۱۹۳۸) ***روضهٔ العقول***؛ به کوشش هنری ماسه، پاریس.
مُنتَجَب الدین بدیع، علی بن احمد؛(۱۳۸٤) ***عَتَبهٔ الکَتَبهٔ***؛ تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی، تهران: اساطیر.
منشی کرمانی؛(۱۳٦۲) ***سمط العلی للحضرهٔ العلیا***؛ تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: اساطیر.
میبدی، ابوالفضل؛(۱۳٥٦) ***کشف الاسرار و عدهٔ الابرار***؛ به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: امیر کبیر.
النّابِغَهٔ الجَعدی، أبو لیلی قیس بن عبدالله؛(۱۹۸۸) ***الدیوان***؛ تحقیق: واضح الصمد، بیروت: دار صادر.
نصرالله منشی؛(۱۳۸۸) ***کلیله و دمنه***؛ تصحیح و توضیح مجتبی مینوی، تهران: ثالث.